

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ, ΘΕΣΗ, ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΡΑΓΜΑΤΟΣ

α. Διαστολή του διαφράγματος
 από παλαιότερο ή από σύγχρονό του φράγμα
 (*cancelli, Chorschranke, rood screen*)

Μέ την όρολογία «λειτουργικό διάφραγμα» αποδίδου-
 με στή γλώσσα μας ό,τι οί ξένοι έννοοϋν γράφοντας
 συνήθως: Jubé, οί γάλλοι, Lettner οί γερμανοί, Pul-
 pitum οί άγγλοι, Pulpito οί ιταλοί, και άλλοι παρόμοια. Πρό-
 κείται για τό χτιστό πέτρινο, μαρμάρινο ή ξύλινο έγκάρσιο
 χώρισμα πού συναντοϋμε σέ μεγάλους ναούς τής Δύσεως,
 τοποθετημένο μεταξύ του, λεγομένου, χοροϋ και του μεσαί-
 ου (συνήθως) κλίτους του κυρίως ναοϋ. Μέ αυτή τήν αρχιτε-
 κτονική κατασκευή χωρίζεται ό λειτουργικός χώρος τών κλη-
 ρικῶν και τών ψαλτῶν (τῶν λεγομένων canonici psalmistae,
 από τήν περίοδο του πάπα Γρηγορίου του Διαλόγου - βος
 αιώνας) από τόν υπόλοιπο κυρίως ναό τόν προορισμένο για
 τόν λαό. Υπό τόν όρο χορός (coro, chœur, Chor, choir)
 έννοείται στή Δύση ό χώρος όπου στέκουν οί ψάλτες και βρί-
 σκεται δυτικά, δηλαδή άμέσως μετά τό Ίερό Βήμα (πρεσβυ-

τέριο) όπου ή κόγχη και ή βασιική άγία Τράπεζα (τό Altar-
raum κατά τό γνωστό γερμανικό όρο). Ό χώρος αυτός
προσδιορίζεται στην πρώτη χριστιανική περίοδο (κυρίως με-
τά τόν 6ο αιώνα) μέ τήν λεγομένη σολέα (ή τόν σολέα) ή
όποία άρχίζει μετά τό τέμπλο και έπεκτείνεται δυτικά σέ
τιμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους, έχοντας τό έδαφος κατά τι ύψη-
λότερο άπό τό υπόλοιπο κλίτος. Έδῶ βρίσκεται και τό γνω-
στό βήμα για τά άναγνώσματα, ύστερα για τό κήρυγμα κ.λπ.
δηλαδή ό άμβωνας, ό όποιος τότε λέγεται και «πύργος» (ώς
ύψωμένη έξέδρα) ή στα λατινικά tribunal, analogium, ή και
pulpitum άπό τόν άγιο Κυπριανό (3ος αιώνας). Για τήν προ-
τεινόμενη έτυμολογία τής λέξεως «άμβων» (πού είναι άσχετη
άπό τήν καθιερωμένη άπό τό ρ. *άναβαίνειν*) ως και τίς ξένες
όνομασίες του, βλ. ύποσημείωση στό Γ' Κεφάλαιο.

Χαμηλές κιγκλίδες ή (όπως άργότερα και στή Δύση)
μαρμάρια θωράκια, άπομονώνουν τήν σολέα ή όποία, μέ τό
νά άποτελεί κατά κάποιον τρόπο, επέκταση τοῦ πρεσβυτερί-
ου γίνεται και ό χώρος τών ψαλτῶν οί όποιοι, τουλάχιστο
για τήν Άνατολή, μαρτυρείται άπό τό τέλος τοῦ 4ου αιώνα
ότι «άνέβαινον εις τόν άμβωνα και έψαλλον άπό διφθέρας»
(κατά τόν 15ο Κανόνα τής Συνόδου τής Λαοδικείας). Άλλά
και στή Δύση τό ίδιο συνέβαινε, άφού εκεί έχουμε τόν χορό,
δηλαδή τή λεγόμενη «σχολή τών ψαλτῶν», (τή γνωστή schola
cantorum), όπως βλέπουμε νά διασώζεται στή βασιλική τοῦ
άγίου Κλήμεντος στή Ρώμη (6ος αιώνας, ΠΙΝ. 33). Έτσι τό
coro (χορός) τών Δυτικῶν έννοείται ως χώρος ό όποιος περι-
κλείνει τόσο τό πρεσβυτέριο όσο και τό βήμα τών ψαλτῶν
(clôture de choeur) όπου άργότερα, μετά τόν Κάρολο τόν
μέγα, έχουμε τά πλούσια άπό γλυπτό διάκοσμο ξύλινα

στασίδια τῶν κληρικῶν (τίς λεγόμενες stalles) τά ὅποια τοποθετοῦνται στίς δύο πλευρές τοῦ χοροῦ.

Τό διάφραγμα λοιπόν πού τοποθετεῖται στή θέση πού εἶδαμε σέ ὀρισμένους ναούς (lectorium σημειώνεται ὁ χῶρος στά λατινικά) ἀπομονώνει τό ἀνατολικό τους τμήμα ἀπό τό ὑπόλοιπο κλίτος, ἐπειδή πῆρε τή θέση πού εἶχαν προηγουμένως οἱ κιγκλίδες (cancelli) ὅπως ἀναφέραμε. Δηλαδή ὅπως συμβαίνει καί στόν Ὁρθόδοξο ναό μέ τό ἀρχικό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τό ὅποιο ἐξελίχθηκε κατόπιν -ὕψώθηκε κλπ. -στό βυζαντινό καί μεταβυζαντινό τέμπλο (ΠΙΝ. 29β, 30, 31β). Ἀλλά στή Δύση μέ τά ὑπερυψωμένα στασίδια τῶν κληρικῶν (μιλοῦμε πάντοτε γιά τή μετά τήν Κάρολο τόν μέγα περίοδο, τή ρωμανική καί κυρίως τή γοτθική ὅπου, τόν 13ο αἰώνα εἰσάγεται τό μουσικό ἐκκλησιαστικό ὄργανο καί οἱ φάλτες ἀπομακρύνονται, σιγά - σιγά, ἀπό τόν παλαιό χῶρο τους) καί τή μορφή τοῦ διαφράγματος (ὡς μιά ἐπιφάνεια), ἔχουμε πιά ἕνα πειόμορφο (ὀρθογώνιο ὡς πεῖ) κλείσιμο τοῦ χοροῦ καί τοῦ πρεσβυτερίου, δηλαδή ὅλου τοῦ λειτουργικοῦ χώρου. (Τό κλείσιμο αὐτό ὅλου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ μεσαίου κλίτους, γίνεται ἀργότερα ἐμφανέστερο στό λεγόμενο «Trascoro» τῶν σχετικῶν μνημείων τῆς Ἰσπανίας (ΠΙΝ. 26). Ὅπως παρατηροῦμε σέ ναούς αὐτῶν τῶν περιόδων ἢ πλάγια στήριξη τοῦ διαφράγματος γίνεται συνήθως στούς ἀνατολικούς πεσσούς ἢ κίονες τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους (στίς λεγόμενες Vierungspfeilern, κατά τήν γερμανική ὀρολογία). Ἀλλά αὐτό τό διάφραγμα δέν πρέπει νά τό ἐννοήσουμε ὡς ἕνα ἐπίπεδο, μικροῦ πάχους χώρισμα, ὅπως εἶναι π.χ. τό τέμπλο τῶν ἐκκλησιῶν μας (ἢ ὅ,τι λέγουν π.χ. οἱ ἄγγλοι rood screen, ἢ οἱ γερμανοί Chorschranke, ὅπως θά διαλάβουμε

πάρα κάτω). Γιατί πρόκειται περί χωρίσματος με δύο γλυπτές ὀψεις καί με ἐμφανές σχετικό πάχος, ἀφοῦ ἐπάνω του ψηλά, καί σέ ὄλο τό πλάτος του, διαμορφώνεται μιά ἐξέδρα, ἕνας διάδρομος δηλαδή ἐπισκέψιμος ἀπό μία ἢ δύο κλίμακες τοποθετημένες πίσω, στά ἄκρα τοῦ διαφράγματος (ΠΙΝ. 10, 15α). Αὐτή ἡ ἐξέδρα (ἢ ἐξώστης) εἶναι πολύ σημαντική λειτουργικά ὥστε νά χαρακτηρίζει καί τό ὄλο διάφραγμα ὡς «κατασκευή εἴδους ὑπερώου» (emporenartige Aufbau, ἢ ἀπλῶς emporenaufbau zwischen Chor und Langhaus) μεταξύ τοῦ χοροῦ καί τοῦ ἐπιμήκους κλίτους. Κατά τή γοτθική περίοδο καί, κυρίως, τήν ἀναγέννηση, ὁ ἐξώστης αὐτός ἐχρησιμοποιεῖτο καί ἀπό τούς ψάλτες, γι' αὐτό καί ἐλέγετο «ἐξώστης τῶν φαλτῶν» (Sängerbühne, ἢ odeum) ὅπως ἀναφέρουν οἱ πηγές τῶν γερμανῶν οἱ ὁποῖοι τοῦ ἔκαμαν περισσότερη χρήση. Ἀλλά ὁ ἐξώστης ἦταν ἀκόμη ἐφοδιασμένος καί με ἄμβωνα (ἄλλοτε μέ ἀπλό ἀναλόγιο) γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου καί τοῦ Εὐαγγελίου, γιά τό κήρυγμα, γιά ἀνακοινώσεις κ.τ.π. Ἀπό τόν 13ο ἕως τόν 16ο ἡ ἐξέδρα αὐτή φιλοξενεῖ καί τό συνεχῶς τελειοποιούμενο σέ πολυσύριγγο, μουσικό ἐκκλησιαστικό ὄργανο (Orgel, Orgue, Organ). Σέ αὐτή τήν ἐποχή τό ὄργανο αὐτό ἦταν σχετικά μικρό καί εὐμετακόμιστο. Ἀλλά ἀπό τόν 17ο αἰῶνα καί πέρα (κατά τήν περίοδο τοῦ μπαρόκ καί ροκοκό) τοῦτο αὐξάνει σέ αὐλούς, ἀποκτᾷ πλάτος καί ὕψος, δεσπόζει καί κυριαρχεῖ σταθεροποιημένο ψηλά στά δυτικά τοῦ ναοῦ, ὅπου δηλαδή τοποθετεῖται σέ ὑπερῶο ἢ πάνω στό, περί οὗ ὁ λόγος, λειτουργικό διάφραγμα, τό ὁποῖο ὅμως τώρα μεταφέρεται σ' αὐτή τή δυτική θέση καί γίνεται ἡ βάση του. Ἐκεῖ τό βρίσκουμε καί σήμερα.

Ὅσον ἀφορᾶ, στά στασίδια τῶν κληρικῶν πού ἤδη ἀναφέραμε, προσθέτουμε ὅτι αὐτά στηρίζονται στά ἄκρα τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ διαφράγματος καί, συνεχόμενα μεταξὺ τους σέ δύο ἀπέναντι σειρές, ἐπεκτείνονται ἀνατολικά πρὸς τό κυρίως Ἱερό Βῆμα (βλ. ΠΙΝ. 2β, 23β). Ἀλλά τό λειτουργικό διάφραγμα διατρυπᾶται ἀπό ἀψιδοειδῆ ἀνοίγματα, εἴτε δηλαδή ἀπό ἓνα (στό μέσον) εἴτε ἀπό δύο (στά πλάγια) ἢ καί τρία (κατά ἴσες ἀποστάσεις). Μέ αὐτές τίς διόδους ἐπικοινωνεῖ τό κλίτος τοῦ λαοῦ μέ τόν χορό καί τό πρεσβυτέριο, καί ἀπό αὐτές διέρχονται οἱ λιτανεῖες τοῦ κλήρου καί τῶν φαλτῶν κατά τίς τελετές καί λοιπές ἐκκλησιαστικές ἐκδηλώσεις. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀπό τά ἀκραῖα ἀνοίγματα τοῦ διαφράγματος ὀδηγοῦν κλίμακες σέ ἓνα ὑπόγειο χῶρο, δηλαδή σέ κρύπτη, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἐνίοτε τό ἔδαφος (ὅπου καί τό διάφραγμα) παρουσιάζεται ὑπερυψωμένο (ΠΙΝ. 1).

Τό διάφραγμα γενικῶς εἶναι εὐθύγραμμο (ΠΙΝ. 2, 3, 13, 14, 15β, 19, 21, 22, 23, 24). Ὅμως, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, στό μέσον τῆς δυτικῆς (δηλαδή τῆς ἐμπρόσθιας) πλευρᾶς του σχηματίζεται ἓνα προστώο τό ὁποῖο εἶναι ἄλλοτε πολυγωνικό (ΠΙΝ. 12β) καί ἄλλοτε ὀρθογώνιο, πολύστυλο ἢ τετράστυλο, πού οἱ ξένοι τό ὀνομάζουν συνήθως «κιβώριο τοῦ ἄμβωνα», ἐπειδή αὐτός ἔχει ἐπάνω του ἐνσωματωθεῖ (Kanzelboium, βλ. ΠΙΝ. 7, 9, 11, 12α). Μπροστά ἀπό αὐτό τό προστώο ἢ (ὅταν αὐτό δέν ὑπάρχει) μπροστά ἀπό τόν μεσαῖο πυλῶνα, ἢ ὑποκάτω του τοποθετεῖται συνήθως ἓνα βασικό ἀλτάριο –ἀγία Τράπεζα. Εἶναι ὁ «ὄ βωμός τῶν λαϊκῶν» (Laienaltar) τῆς γερμανικῆς βιβλιογραφίας. Ἀλλά σέ ἄλλες περιπτώσεις ὑπάρχουν καί ἄλλα ἀλτάρια, κάτω ἢ μπροστά ἀπό τά ἄλλα ἀνοίγματα. Ἀλλά εἶναι γνωστό καί τό ἀλτάριο

τοῦ Ἑσταυρωμένου, πού ὀνομάζεται ἔτσι, φυσικά λόγω τῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ ἐπί τοῦ Σταυροῦ, τό ὁποῖο καί βρίσκεται στό μέσο τοῦ ἀνοίγματος τοῦ διαφράγματος (ΠΙΝ. 11β, 18β). Ἐκατέρωθεν τοῦ Ἑσταυρωμένου εἰκονίζονται, συνήθως, ἡ Θεοτόκος καί ὁ Ἰωάννης ὁ θεολόγος, πού ἀποτελοῦν τό ζευγος τό ὁποῖο, στίς Ὀρθόδοξες ἀπεικονίσεις, ὀνομάζουμε «τά λυπηρά». Εἶναι οἱ γνωστές εἰκόνες πού ἐπιστέφουν καί τά τέμπλα τῶν Ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν.

Προηγουμένως ἐσημειώσαμε τό διάφραγμα ὡς διάδοχο τῶν παλαιῶν κιγκλίδων. Ἀλλά αὐτό τό λειτουργικό χώρισμα δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τό ἀπλό φράγμα (τοῦ μοιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως) τό ὁποῖο βλέπουμε καμμιά φορά νά ὑψώνεται, στήν ἴδια θέση, ὡς ἓνα διατείχισμα μέ διόδους, καί τό ὁποῖο δέν ἔχει ποτέ ἐξέδρα, ὅπως ἔχει τό διάφραγμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Γιά τήν ἐξέδρα αὐτή θά ἐπανέλθουμε πιό κάτω.

Ὅσον ἀφορᾷ στό χρόνο ἐμφάνισης τοῦ διαφράγματος στή Δύση, αὐτός προσδιορίζεται στόν ὕστατο μεσαίωνα. Ἀκολουθῶς ἐξελίσσεται κατά τή ρωμανική, τή γοτθική καί τήν περίοδο τῆς ἀναγέννησης. Τό συναντοῦμε κυρίως, σέ μεγάλους ναοὺς πού ἀνήκουν σέ σημαντικά μοναστήρια, ἢ σέ ναοὺς αὐτοκρατορικούς, ἢ σπουδαίους ἐνοριακοῦς. Πιθανή πατρίδα τοῦ διαφράγματος αὐτοῦ θεωρεῖται ἡ Γαλλία καί ἐκεῖθεν ἤρθε στή Γερμανία καί στήν Ἀγγλία διά μέσου τῆς Ἰταλίας. Πράγματι τά ἀρχαιότερα δείγματα πού μᾶς γνωρίζει ἡ βιβλιογραφία βρέθηκαν στήν Ἰταλία, συγκεκριμένα στό Vezzolano (σέ μοναστηριακή ἐκκλησία τοῦ 1189), ἔπειτα στή Γαλλία, Γερμανία, κλπ. Στό κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ θά ἀναφέρουμε ὀνομαστικῶς τά σπουδαιότερα ἀπό τά ἀρχαιότερα

μνημεία εὐρωπαϊκῶν χωρῶν στίς ὁποῖες μνημονεύονται διαφράγματα καί θά ἐξετάσουμε εἰδικότερα τά πιό ἐξέχοντα.

Ἀποβλέποντας τώρα στήν ὀλοκλήρωση τῆς μορφολογίας τῶν διαφραγμάτων παρατηροῦμε ὅτι ὄσα ἀνάγονται στή ρωμανική περίοδο καί στήν ἀναγέννηση ἔχουν τά ἀνοίγματα τοξοειδῆ ἡμικυκλικά (ΠΙΝ. 5α, 7, 8, 9) ἐνῶ ὄσα ἀνήκουν στή γοτθική, στήν ὑστερογοτθική καί στήν ἐποχή τοῦ μπαρόκ ἔχουν τά τόξα ὀξυκόρυφα, ὅπως εἶναι εὐνόητο (ΠΙΝ. 12α,β, 17, 18, 19, 22). Ἐπίσης ἡ εὐθύγραμμη ἐπίστεψη τοῦ διαφράγματος, τήν ὁποία συνιστᾶ τό ἐπάνω διάζωμα ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐξέδρα, παρουσιάζεται, σέ αὐτές τίς περιόδους ὡς διάτριτη ἐπιφάνεια (δηλαδή μέ φυλλοειδῆ κοσμήματα τῆς γνωστῆς διάτριτης τεχνικῆς) καί φέρει ὁμοίως ὀξυκόρυφα διακοσμητικά βέλη, κ.τ.π. (Παράδειγμα, μεταξύ ἄλλων, ὁ ναός τοῦ Breisach στή Γερμανία, ΠΙΝ. 12α). Ἀλλά ὑπάρχουν καί ναοί διπλόκοχοι (Doppelchörige Kirchen κατά τήν γερμανική ὀρολογία, καί églises à deux sanctuaires opposés, κατά τή γαλλική) δηλαδή μέ δύο ἀντικρουστές κόγχες, τή μία ἀνατολικά (τή γνωστή κόγχη τοῦ πρεσβυτερίου) καί τήν ἄλλη δυτικά, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται συνήθως ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ. (Τότε ἡ προσπέλαση στόν ναό γίνεται ἀπό δύο θύρες στά πλάγια αὐτῆς τῆς κόγχης). Στήν περίπτωση αὐτή ἔχουμε στήν ἐκκλησία δυό λειτουργικά διαφράγματα. Ὡς παραδείγματα μνημονεύσαμε: τόν ναό τοῦ Naumburg, τόν Καθεδρικό (Dom) τοῦ Mainz καί τόν μοναστηριακό (Βενεδικτίνων) στό Weingarten (Γερμανία).